

Марко Грушевський
Обробив Зенон Кузеля

Дитина у звичаях і віруваннях
українського народу
Матеріали з полудневої Київщини*

3. Секеляння

[Секеляння або тьорка (занесений термін) стрічаєть ся і між парубоцтвом і дівоцтвом. Одначе про те не зібрано багато матеріалу, бо збирати його трудно. При слідуючим оповіданю згадує автор в примітці, як тяжко приходить розвідуватись про подібні речі. Коли оповідач хотів розказати якусь “казку” про те, як секе-

---

* Друкується за: Мр. Г. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / Обробив Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. – 1906. – Т. VIII. – С. 66–72, 96–108.

У цьому збірникові статей ми публікуємо фрагменти фундаментальної праці Марка Грушевського, підготованої до друку Зеноном Кузелею, які не увійшли в інші сучасні передруки раритетного видання. Міркування та огляд наукової літератури, що їх подано в окремих розділах після горизонтальної лінії, є коментарями Кузелі. Текст відтворюється без жодних орфографічних і стилістичних змін, зі збереженням авторської пунктуації, системи посилань та оформлення бібліографічного апарату.

Бібліографічні посилання уточнено, доповнено, оформлено за сучасними нормами бібліографічного опису й подано в кінці тексту окремим списком в алфавітному порядку. Видання, які не вдалось ідентифікувати, застережено у примітках.

ляють ся великі, дівки з дівками або чоловіки з чоловіками, то не дали йому, бо казка занадто стидка].

4. Секеляння у дітей

Хайби вже хлопчик та дівчинка собі секелялись, а то й дівчата з дівчатами! Ще й гаразд і їсти не тямлять, а вже сучі діти ї шморгають ся одне з одним. Лізе одне на одне, як поросята ті одне на одне. Оця Марійка та наша Хівринька, то соромно було й навирнуть ся у повітку: все там вони любили собі грать ся. Позаголюють ся обидві та повзають одне на одному. Стидив, стидив було, то вони де инче збіжать ся собі. А оцей Лабузненко, то було на полу все звалить котре з дітей тай лежить, смієть ся. То його було і ганчіркою бють та стидять – а воно йому байдуже. Що то воно за химерія у дітей буває?! Та воно усі діти отакі бувають, що пустують собі. “Та хай і пустують! А вже хіба ж инакше не можна?”

“То пусте! Он уже більшенькі, то вже трохи і розбирає тай то буває злізуть ся собі. Пастушки вже, тай то який з їх спрос: играшка тай годі! Звісно діти!” “Добра играшка! А про те ніяково, як застанеш їх! Діявол таки стягає їх”

5. “Небилиця” про секеляння

Як був я на заробітках, – розкажує Н. парубок – вус і бороди ще в мене не було, а парубок уже був. Ніхто не найма парубків, а хоч і найма, то дешево дає, а дівок беруть добре і ціну добру дають. Грошей у мене вже не стало, нема завіщо купити уже й хліба. Я узяв ув одній дівки сорочку, спідницю і платок, убрав ся в дівчачу форму так шо чисто так, як дівка. Приходе одна бариня з города наймать горнишної і попалось як раз мене спитать: чи ти дівко не наймисся до нас за горнишну? Даю сто карбованців! Я зрадів, бо довго не їв, найняв ся на год за сто карбованців. Повели они мене у город – домб у їх здорові прездорові; зелена криша, думав жито зеленіє, а воно щирія; між щиріцею ростуть печариці, а дома високі, високі, високі: однією ногою стоїть на землі, другою аж на кришу достанеть. Повели мене в горницю, а там хороше, хороше: стіни облупані, а сьміття по коліна. Дали мені зараз їсти, поклали мені паляниці білої, білої, такої як земля – здоровий шматок, на силу в рот убгав – насипали борщу і накидали кабака в борщ. Їв я, їв, на силу одну миску ззів. Почав я жить; у того же пана та було дві дочки і я коло їх ухажую. Сидимо у вечері раз у горниці, а вони давай сикилицця; вилізла одна на другу і то сикилитця, а я дивлюсь. Тоді одна каже: Иди і ти Василю сикилитця. А я кажу: Мені як би зверху, то я-б сикилив. Вона каже: Ну то й зверху. Я

виліз на неї, одсикилив, а вона каже: Який у тебе, Васолино, се киль здоровий, та браво як ти сикилиш. Я й кажу їй: Ото, я як йшов на заробітки, а воно жарко, як ідеш та все треш, та за дорогу ото такий виріс. Одну одсикилив, а далі й другу. Вони узнали, що я браво.., та все мене зверху заставляють. Прожив я довгенько. Так дивиця пан: чогось його дочки гладчають. Це, каже, мабуть хтось до них нишком ходить, і давай повірять. Узяв одну, старшу дочку, посадив на табурета, подивив ся, аж не ціла. А бариня каже: Та то вона гладкая така. Узяв другу, аж і в тії не ціла. Бариня й каже: Да то вони гладкіі такіі. Узяли й мене; я сідаю на табуретку та [в тексті крапки]. Як узяв дурить, якось викрутив ся, дожив до году і розщитав ся.

Неприродне заспокоюване полових потреб знане тепер передовсім в цілій Европі, а крім того досить часто і у деяких позаєвропейських народів. Погляд лікарів XVIII ст. і початків XIX столітя, що се хвороба новітших часів і що тут цілу вину треба приписати Европейцям, не справджує ся. Новітші студії виказали, що онанізм у всіляких видах був в ужитю від найдавнітших часів і що Европейці не грають першої ролі. Найдавнітші сліди уживаня онанізму стрічаємо в Біблії, де кажить ся про Онана, що він спускав штучно своє насіне, щоб не заплонити жінки помершого брата, аби по нім не лишило ся потомство. Звідси і взято імя на означене штучного заспокоюваня пристрасти, хотя й воно не відповідає вповні тому, що ми тепер розуміємо під тим словом. В новітших часах уживають більше слова мастурбація; Елліс впровадив крім того термін автоеротизм.

В старину знали онанізм культурні народи, як се видно з даних, зібраних в праці Пльосса про жінку (I, 396–415, а передовсім 415–418), де також зведено богатий матеріал про його уживане у сучасних, переважно у позаєвропейських народів. В Індії знали онанізм і віддавались йому надзвичайно. Автори індійських книг про штуку коханя Vdtsuduana і Yaśodhava розказують про се дуже багато. Перший з них знає про його істноване у мушин, що не можуть заспокоїти своїх потреб, і у жінок в гаремі і подає цілий ряд знарядів, що уживали ся до того. Yaśodhava каже виразно, що онанізм знаний аж до пастухів (Schmidt, 253–4 і його-ж, Beiträge zur indischen Erotik).

В новітших часах онанізм не вийшов цілком з уживаня: противно, прибирає застрашаючі розміри на перекир усяким способом. Ellis представляє його сучасний стан, а також причини повставаня і розширенє. Stern подає дуже багато матеріалу про Схід, про Гре-

ків, Вірмен і Турків в розділі “Onanie u. Künstliche Instrumente” (235–243) своєї праці *Medizin u. Aberglaube in der Türkei*. В обох працях обговорені також способи, яких уживають при онанізації і вчислені усі прилади. У Китайців, у Даяків і між населенем Балі знають навіть роблені з воску члени в виді *membra virilis* (Schmidt, 261). Онанізують ся без різниці пола і віку, і муштини, і жінки, і хлопці та дівчата. Ellis наводить багато примірів про малолітні діти. Schmidt говорить, що “*Masturbation bei Kindern beiderlei Geschlechtes kommt vielfach vor*” на островах Індійського архіпелагу. І Славяни не роблять тут виїмку. Школа починається тут значно до розповсюдження. Я сам бачив в Бережанах на пасовиську, як забавляли ся 6–12 літні пастухи цілком не стидаючись: свою роботу називали вони “робити пиво” Особливо підпадають сьому міщанські діти.

Крім онанізму існують иньші способи заспокоювання полових потреб, які вже треба причислити до психопатичних появ. Крафт-Ебінг розслідував їх в звісній книжці “*Psychopathia sexualis*” і в часті в своїм підручнику психіатрії. Про сю тему існує велика і богата література, в якій подано або медичні обсервації або зібраний етнографічний матеріал. Не маючи на меті займатися докладніше сею темою, відсилаю до праць: Ellis, *Mann und Weib*; Dr. A. Hagen, *Sexuelle Osphresologie*, Berlin 1900, Dr. E. Dühren *Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens. (Der Marquis de Sade u. seine Zeit)*, I., розд. 4–6, Berlin 1901. (3 вид.); Dr. E. Laurent, *Sexuelle Verirrungen: Sadismus und Masochismus*, B. 1905 (6 вид.); Dr. Laurent - Nagour, *Okkultismus und Liebe, Studien zur Geschichte der sexuellen Verirrungen*, Berlin; Dr. R. Günther, *Kulturgeschichte der Liebe*, Berlin 1900; J. Müller, *Das sexuelle Leben der Naturvölker*, B. 1904; Dr. J. Rosenbaum, *Geschichte der Lustseuche im Altertume nebst ausführlichen Untersuchungen über den Venus u. Phalluskultus...*, B. 1904, 7 вид.; Stern, *Medizin*; Krauss *Zeugung in Sitte u. Brauch*, і його - ж *Ανθρωποφυτεία* і т. д. Самого предмету доторкаю, о скільки того вимагає наша студія.

З записів автора не знаємо, чи знані і иньші сексуальні збочення: відомість маємо лише про одно з них, про т. зв. секеляння (тьорка), знане між дітьми і мабуть між дорослими. Є се так звана в науковій літературі лесбійська любов або трібадія т. є. любов між жінками, полягаюча на тім, що одна з них, що має більший скоботень (*clitoris*), заступає мушину¹. Лесбійська любов мала в ста-

¹ Декуди мають жінки особливо великий скоботень, так, що їм аж звисає. Тому в декотрих полудневих краях, прим. в Абисинії, обрізують його (Ploss, *Das Kind*, II 377–385).

ринних часах передовсім процвітати на Сході розійшовшись з Митілене. Знали її і у Греків, Римлян, в Єгипті і т. д. Люкіян зробив її предметом розмови гетер. В середовічних часах існувала вона і у Німок, як се бачимо зі спису церковних кар, зібраного єпископом Бурхардом з Вормса в 12 століттю. В нинішніх часах концентрується вона переважно на Сході. Численні дані наведені у Sterna, 223–234, у Ploss'a, Weib, I., 415–418, Крафт-Ебінга, Dühren'a і т. д. Про населене Балі каже Якобс, що лесбійська любов (mētjengtjèng) розповсюджена там дуже, до чого причиняється сильне розвинене скоботня (Schmidt, 262). Поданим Parent-Duchatelet знана вона і в Західній Європі.

6. Назви на означене місячки

Цигани – це так у нашій слободі кажуть на оте, що сходить що місяця на пелену у дівчат, як уже вона на дівочій порі стане, та у жінок, як не ходять беременними. “Цигани” – се слово відоме усякому, звичайно старшим, а всі його мають за стидне, не кажуть його при других, бо й не вштиво таке слово казати при других, особливе при старших або при чужих. Жінки, то ще сяка-така одна одній скаже, хоч і з нишка таки, а при чоловіках стережуться казати. Через те ото, що воно таке “стидне”, видумали замість його казати “шарівські”

І баба наші, як оце Хтодоська не вбирається до церкви і миється навмисне, щоб достати ся найпозадніш од усіх, що йдуть до церкви, а потім і зовсім зостанеться дома, – кажуть зараз: “А чом це ти не вбираєш ся, чи не шарівські до тебе заїхали ?” цеб-то, чи не напали цигани. То вона помовчить або щось так “угукне” (муркне) та й сидить дома.

Чого то вже оте, що сходить що місяць у дівчат та у жінок, зветь ся циганами або й шарівськими, то хто його зна. Так почало одно щось казати, а за ним і всі. Мабуть се видумано через те, що воно, як і ті цигани, що просять милостині та неждано і непрошено зявляються по слободах. Нарошне спитати кого в слободі, то ніхто не скаже, звідки і з чого взяло ся те слово. А що “шарівськими” їх називають, то це, як мати кажуть, через те, що оці живі цигани, що ходять по слободах, дуже скрізь шарять за всім, коли-б де і виворожить і вибrehать, і виканючить, і вкрасти, та щоб зарвать де що. Або й ще через те, що як нападуть жіночі або дівочі цигани, то зараз зашаріється сорочка, зачирвоніє. “Ось як зашарілась” кажуть, як хто зачервонить ся. – А місцевий діякон пояснював се так, що у Полтавській губернії був поміщик ШШарий, чи піп, та переховував циган злодіїв і з того багатів.

Всяк ото можна угадувать, а як воно справді, то вже ніхто у слободі не скаже, од чого воно взялось. Позабували люди. Давніш, розказують і батько було наші, то так одне одному усячину було розкаже про усячину і навчає одно одного, а тепер не те пішло. Усякий норовить, якби укриться од другого усячиною, і не люблять, щоб що казати кому про що. Хиба де ненароком забалакають тай почнуть про що казати, то й замітиш що небудь і візьмеш у товк, або як заспорять ся де-небудь, то ото вже і викажуть, що хто про що зна. От і коли питати про оці цигани, то й ніхто не скаже про отаке негарне діло. А давнійші люди мабуть це усе знали.

Або чого ото не можна, як попадуть вони кого, та в церкву йти? “Піп мабуть який-такий був та упретив ходить з ними до церкви жінкам та дівкам” – так хиба скажуть. Скажуть хиба ще, що “борода у теї виросте, що піде з циганами до церкви” Так звикли казати, як спитать, чом жінці не можна йти у вівтар, а чоловікам можна. Досить, що не одважують ся іти з циганами до церкви. Хиба яка прудка вже дуже натури буде, то та не подивить ся ні нащо а піде, як їй хочеть ся побути у церкві, щоб на кого подивить ся або похвастать чим. Більш ото ніяк й не кажуть поміж собою у слободі на оте; перед якими поважними людьми або перед ким з панів або з духовенства, то замісь “циган” скажуть, як допитуватиметь ся хто, прямо “місяшне”, бо воно ото що місяця та й є; а дехто то “рубашне” каже на їх, бо його видно на сорочці” Як дехто, то каже, щоб усе не однаково було “сорочане лихо”; кажуть також “женське” тим, що їх у чоловіків нема.

На означенє місячки знає нарід богато всіляких назв. Гуцули називають се “полб” (Верхратський, Начерк соматології, с. 116; Шухевич, Гуцульщина, III. стр. 2); у Бойків “червоний Іван”, у Наг. “має на собі”, “пере ся”; Подоляки кажуть “кров” або “той час”, на Україні уживають слова “кошуля”, “сорочка” (Talko-Hrupsewicz, Zagysu, стр. 36). Знані також особливо між інтелігенцією назви “регули” (на Україні), “місяшне”, “свій час”

Назви у иньших народів звязані звичайно з їх місячною появою і з червоною барвою. Біблія говорить про “жіночий звичай”, “час”, “жіночу хоробу”; у Німців знані слова “Regel”, “Unwohlsein”, “Periode”, “Blut”, “onatliche Reinigung”, “Rother König” (Стирія), (Пльос) “rothe Tante”, “ich habe Besuch” (п. П. Людвіг з Лінцу²), Monat, Zeit, G’schicht, Sach, (Fossel: Volksmedizin, стр. 125).

Японці кажуть “місячне, місячні вістуні” Жіночими цвітими називають місячку Лотиші, Серби і населене Малябару.

² Видання не вдалось ідентифікувати. – Прим. уряд.

[...] 30. Яких уживають способів, щоб не було дітей: а) притула, б) сорочка з циганами, в) перевязуванє пута, г) даваннє.

Яких тіко средств не добігають, щоб дітей тих не було. Звертають ся до знаючих баб, шо тіко тим і живуть, шо давання об всячині знають, звертають ся і до других людей, шо десь подобігали вже всякого знання і без бабів уже собі своє уміють поробить. Та хиба десяте не знає, шо роблять, щоб дитини не було після того, як поживуть собі який там раз хто з ким. Московки та покритки, шо обдурено її перший раз, – добре все це знають. Та їм і не диво. Не диво, бо ось уже і ті, шо побрались і хазяйнують собі браво, – та й ті позаводили таке у себе, щоб і жить, і дітей не мать. Средства звичайно одні у всіх. І средств цих багато. Хто за яке ухопить ся. Найбілш за средства ці бируть ся, як ще не зайшло на дитину. Наперед ще роблять так, щоб не зайшло на дитину в жінку. От які ті найвидніші средства для всіх у наші слободі:

а) Притула. Звісно, тягне чоловіка до жінки, а жінку до його. От вони ше, як скоро кров заграла, вони уже ідуть одне до одного і хоть потруть ся собі в купі, погуляють, полапають ся, посплять (як і так де збіжать ся і як і сплять, то лапають ся, все звичайно білше є так, шо він її лапає, а вона хиба рідко його – соромить ся і вдає все, шо й не хоче вона лапачь ся, наче не дасть ся все; але це вже знають, шо то вона так собі, аби таки пограть ся та ще гірше роздразнить його; бо як не дуже охочий до лапання ляже з нею, то другий раз і не піде ночувать із ним і N. прямо казала: “Що то вам вдівець та ще й старий, а краще спить, як парубки ці наші молоді – чом-же й не пійти за його?”). А там як гірше злюблять ся собі та обсвоять ся гаразд, то вже і в настящої притули грають. Це гра така парубоча та дівоча. Він вилазить на неї і стулюють тоді вони животи з животами і дужчеб шо робили та й те друге, боять ся слави і боять ся, щоб не “пробить” цеб-то, щоб та перегородка (пліва дівственна) не знищена і через те і згублена честь дівоча, бо в цьому вся сила чести дівочої. Білш нічого і не роблять, а тіко грають ся, усе він здержуєть ся, щоб не пробить таки, а тіко трошки так собі вмочить у неї і плоть як сходить з його, не впускаць у неї, бо і це вже знають. Було таке вже з N., шо тіко в притули й грала собі і дохтор сказав, шо вона ще ціла, а дитину мала в собі, – видно, переходить якось плоть і через перегородку ту дівочу. Отак награють ся собі та й усе. І так усі грають в іграшку оцю і всі так здавної знають, шо грать у неї можна, поки не поберуть ся собі молодята ці. Побрались, тоді не боять ся цього. Так було давно й тепер ще є. Така вже стать жіноча і чоловіка, не за нас стала, не за нас і виведеть ся – закону не переставиш, натура натурою. Але ось

що вийшло з цього. Як стали боять ся тих дітей, шо настало горе з ними у житті, то стали це робить, як і поберуть ся вже. Притула і тоді однаково ведеть ся. Ото тіко як на весіллї він пробив її, та з того часу стережуть ся вже заходить глибше. Така вже пішла на се мода, шо аж величають ся собі оцим, оден перед другим хвалить ся собі. Найгірше видають себе перед людьми оці: N. N. і ці багатчі люде. І на мене вказують, шо й я так роблю, бо оден тіко син у мене й досі. На мене теж кажуть: “Правда, хоч не живе як слід, а в притули тіко грає, а хоч гірше шось робить його жінка. Хиба отакі не добіжать ?” То оце перше, до чого хапають ся люди, як дітей боять ся. В согласію собі увійдуть він та вона і не живуть як слід, а або і зовсім не сплять одно з другим (є й такі), або і сплять, то як парубок із дівкою. Пограють ся собі в притули тай квитні. Таких найбільше є.

б) Часом, шо не хотять цим задовольнить ся, або в согласію не ввійдуть, шо він би й рад, а вона ні, або він ні, а вона рада і в притули тіко грать, аби не було дитини, так або обоім не йде в діло, не править ся, тоді є друге средство, щоб не зайшло на дитину. За його беруть ся після того, як знають, шо будуть жить по правді та хотять, щоб дітей не було. І це средство відоме вам. Перш баби його знали тіко, а тепер усяка жінка вже знає, – це діло з циганами. От, щоб дітей не було, то чи покритка, чи й жінка, як цього боять ся, зараз беруть ту сорочку, шо з циганами буде, як вперше нападуть, та одіжмуть її і потім якомсь замазують у челюстях. Либонь не буде вже дітей, як так зробить. Це всім звісно, тіко шо кажуть, шо гріх робить цього і не розказують до чиста всього, як і що ще коло цього заходу робить ся.

Є такі запеклі люде, шо не хотять, щоб і їх дитина, шо народить ся оце, та як виросте, то щоб плідна була. Не хотять, щоб багато внуків мать. Через ту сутужність таки й боять ся, щоб у кожної дитини та й діти те були, а хотять: хай, мов, у одного тіко й будуть, а той, мов, і собі так хай робить, щоб одно плідне було, а другі усі ні. От усе на ґрунті білш не буде, як одно, все посімейство зоставить ся. А для цього, щоб другі неплідні були, от як роблять. Або просять бабу, шо пупа вяже, або і сами її обманяють, щоб і ще й не розказала кому там. Хоча баби ці і сами гаразд знають, шо про все мовчати треба і кліщами язика не витягнеш у неї, щоб розпитать ся шо про всі заходи її. Звичайно баба ця та вяже пупа народженному. От і дадуть прядівця того їй, та тіко замісь матірки та плоскінь подадуть. А це вже всім відомо, як пупа плоскіню завяже – дітей не буде, хоч хлопцеви це зробить, хоч дівчати. Дехто й каже, шо не йміть мов віри цьому – однаково чи плоскіню чи матіркою завязать той пуп, а діти будуть. Але це так тіко кажуть, а вірять

по своєму таки. І де хочать плоду мати, або де гріха боять ся, з роду плоскінню не дадуть пупа завязать народженному. “Не годить ся, гріх, скажуть, зараз плід засікати” (І де вони подобігають ? Звідкиж доберають оці средства ?)

г) Це все такі, шо не боять ся виявляти їх, заходи, шоб дитини, – як ще й на світі її немає, – та і не появилсь таки її. А то є ще і такі, шо ніяк не допитаєсь. Я тіко ще малим собі підслухав, як дівки наші навчались у другої дівки, шо робить, шоб не привести дитини, як піддурить парубок який. Трохи тіко пригадую, шо скло стерти треба дуже та ще щось вмішать туди, то либонь і не зачнеть ся та дитина. Тепер чутка тіко йде усе про те, шо вже средства цього, шоб напить ся якогось давання такого, шоб на дитину не зайшло, як уже з ким живе, та добіги скрізь, і мабуть всі його жінки знають, та й од чоловіків ховають ся, бо боять ся визнать, шоб не попастись в позви. На мене першого так кажуть: “Хиба не добіжить отакий! Хиба не дознаєть ся отака. Одно собі привела та й руки білить наче” А шоб довідать ся гаразд, яке воно средство, ще не можна поки що. Дуже скритно держать і допитать ся дуже трудно; не хочать казать. Оце і почну допитувати ся у якої попаду, підлізу як найкраще, то инча бачу і знає і аж трусить ся сказать, та боїть ся. Посмієть ся, одшуткуєть ся. А декотра, то ще й вилає тебе, а инча, то злякаєть ся тебе і наплете нікчемниць – убрешить ся по боки. Попадались і такі, шо і не боїть наче та хоче, шоб їй тіко добре було, без дітей шоб быть, а другі хай, мов, таки водять – бо тоді, як усі робити муть це, то погано їм буде.

* * *

Економічні обставини впливають головно на те, шо люди не хочать мати дітей. До того уживають всіляких способів. Найбільше розповсюдженим способом є *ejaculatio extragenitalia*: знаємо про її істнованє у диких народів (Ploss I. *Die Verhütung der Befruchtung*, с. 541, як пр. у Кафрів і у Масаїв) і у культурних. Віра в силу недокінчених зносин закорінена глибоко навіть у інтелігентних верстов Європи і находить часте приміненє в подружнім житю. У низших верстов, де ще не знають штучних средств, беруть ся також того способу: на Угорщині належить він до найбільше знаних. (Temesvary, *Volksbräuche* стр. 16, “він оре, а не сіє”). У нас знають його рівно-ж загально; в Галичині стрічав я його в Ставчанах, львівського п. і в Бережанах, про загальне розповсюдженє на Україні згадує Талько Гринцевич (с. 63).

Дуже широко розповсюджений погляд, шо жінка не заплоднить ся, коли зносить ся з кількома мущинами. Се стає у нас дуже часто причиною, шо дівчата попадають в добрій вірі в розпусту. (Про Словаків і Мараморських Русинів у Temesvary, стр. 15).

Щоб не заплоднитись, знають наші жінки приборати відповідні положення підчас зносин, а властиво в часі еякуляції, подібно як се дієть ся і у иньших народів.

Механічних способів зрештою досить багато. Декуди стискають живіт або кладуть ся при зносинах боком або на живіт, або зносять ся з заду. Соранус радив втягати віддих підчас еякуляції, сидіти по зносинах з зігнутими колінами і насмарувати матичну шийку оливою або медом. (Ploss, I. с. 541 д., Temesvary, 15–16, Schmidt. Erotik 889, Liebe 482). В Семигороді стискають перед еякуляцією головку пеніса (се т. зв. Siebenbürger Verfahren); у Австралійців уміють жінки робити штучні рухи, щоб викинути насіє.

Про підв'язуване ніг висше колін на Україні читаємо у Гринцевича (с. 62). У нас в Галичині, о скілько знаю, думають також, що зараз по зносинах треба віддати моч, щоб усунути сімя. Сей погляд, знаний також і деінде (пор. Temesvary, стр. 16) полягає на тім, що прості жінки не знають добре будови полових знарядів. Уживаєть ся і вимиваня, у нас звичайно мочію, декуди водою, а на Угорщині навіть карболем (Temesvary, 16).

Крім тих способів знають жінки ще багато иньших, симпатичних средств. На Україні звертають між иньшим головну увагу на сорочку. Про подібний звичай, як у нашого автора, довідуємо ся з Гринцевича; лише там не замазують водою челюстий, а вливають її до розпаленої печи, як би приладженої до печеня хліба (с. 62). В Канівському повіті палять сорочку по зносинах (id. с. 63), а у Угорських Русинів носять тісну сорочку, бо думають, що дитина не виносить ся (Temesvary, стр. 18). На Волині викидають містище і закопують його в землю, щоб не мати більше дітей (Гринцевич с. 78).

Про всілякі даваня не міг автор нічого близше довідатись. Дещо находимо у Гринцевича (с. 62 пити материнку в часі місячки); звістки про иньші народи у Ploss'a.

Щоб не мати дітей, про се вже дбають дівчата заздалегідь. Котра не хоче їх мати, то присідає на посагу стілько пальців руки, кільки літ хотіла-б не мати: коли-б присіла цілу руку, то до смерти не родила-б. Одначе се гріх і до неба за се не приймають: як каже ся в лїрницькій пісні про сьв. Олексея:

“Приплоднеє древо до раю пускают,
Мене неплодницу з раю ниганяют”

(Франко, Нар. вір., 179, Гринченко, Изъ у. н., N. 80).

Того самого способу беруть ся і дівчата иньших славянських народів (Fedorowski, 217, Bartoš, 320, Krauss, 547).

31. Що роблять дівчата, щоб не було дітий

Шоб була калина ціла, то для цього дівчата уміють хитрувать, именно грають у притули. Як ходе ночувать парубок до дівки, то якже йому тут от буває, шо обоє люблять ся собі гарно, він її жаліє, шоб не обідить, як шо такий парубок, шо щитає це діло так, шо без його якось можна й обійтись, а як шо вже дуже кортить, буває дуже тревожний, а до другої не хоче ходить, шоб цїї не россердить. Та ще бува, й нема милїйшої за цю, і думають обоє собі прожить гарно. А притули так як діло обикновенне і найпростіше. І то вже як би не було, то притули повинна дівка без мороки давати, як тіко уже вона знає, шо цей парубок на неї не набреше і вже таки ночував з нею. А так, шоб за першим разом, то рідко кому удасть ся, хоч воно і слїдує. Ну тепер дівки такі настали, шо не дуже поживе ся на щот того діла. Ну все таки при таких случаях, як ото вище написані, то дає притули всяка; тіко-ж як дає одна, котра не дуже до цього добивалась, то дає так, а котра чула як і сама хитра, то ця иначе – звісно, як котра вміє і як цїнить калину, чи дуже дорого, чи буде то буде, а як же не буде, то й так буде, то в тієї звісно, шо пошти усякий добеть ся, як тіко піде ночувать. Або ото-ж є такі, шо не зна, шо треба стерегтись, шоб хлопці не одурили, а то зразу повіре, а потім уже й однаково обділя хлопців по троху. А котрої зразу не обдурять хлопці, скоро почне ночувать, то та вже розбере діло, шо треба хлопців одбувать притулою, – бо як так ходить ночувать, шоб і притули не давать, то хлопці будуть цурать ся. І тоді вже вона з ким хоче, з тим не піде ночувать, а треба вже йти з тим, хто буде підмовлять ся, а це їй не гарно і перед дівками, бо з нею ніхто не хоче йти ночувать, а парубки глумлять ся з таких дївок. Звісно, як дуже розумна дівка, шо з'уміє быть такою розумною, і як гарна вродою, перед хлопцями сказать, шо простим хлопцям не дасть сама себе розкопанать, яка вона имено, а так кажесть ся таки вона лучшою од усіх і на виду гарна, а шо вже між челядію з'уміє обійтись, – так хто його зна, як та ще буває і таки з хазяйского двору, то то вже звісно, шо й без притули будуть хлопці запобігать, шоб з такою дівкою хоч переночувать. Богато таки й таких находить ся парубків, шо як би його быть таким, шоб вона таки може й заміж пішла-б за його, і так вона і продівує як шо не дуже охоча до гульні. Буває так, шо не зна, шо то даже й за притула; чує, шо балакають, а сама мало ходє ночувати і не піддаєть ся ніякому парубкови.

А то котора порішила ніяк більш тіко притули, то ця вже приспособляєть ся до хлопців, котрий чого бажа. Як шо не з одним ходє, то то вона иначе не дасть, як із боку, хіба вже з котрим хоче

ночувать, так тому годить, щоб і другий раз прийшов. То буває так, що пусте й на верх, тікож ноги держить тісно у купі і то вже сама боїть ся, щоб він не одурив. Бо притула різних сортів є. Одна з боку; отой ноги здави, а то є, що одну ногу підніме трохи, щоб там якось способніш йому там було трохи. Друга притула є зверху, тіко ноги у купі здавлені. А то є одну ногу його опускає між свої ноги, тож годить йому. А то є пускає обидві ноги у середину, тіко не допускає, щоб він робив діло настоящо, а так тіко на половину “члена” або й менче, тіко це сама страшніша. Так буває, як уже вона його дуже любить, або дуже знає його натуру, що він имено не схоче її обидить, а тіко имено, щоб йому способніш було. І цеж воно так само як і на ділі там шось мало разлиция. Із цієї самої притули буває, що вона загуби калину не зна й коли. Ото й кажуть: таки, каже, я имено не знаю, де вона ділась та калина. Є й такі, що може й не знає таки, а в тім хто його зна.

А є такі, що то обдурюють людей, щоб не видать себе, що вона нарощне загубила свою калину. От є ще й так: ото як уже вона зна, що це вона не притули дає, а на ділі, то є такі, що хитрують. І тут це мож буває й з його боку і буває з її. Ну, все таки в її сила – він силою нічого не може зробити. Як робить діло, то от уже як доходе до того, що от от іздасть, то цеж і вона примітить по йому, а він сам дак добре зна – і саме в той момент, сказать в “ізверженіє плоти”, як що він не хоче робить її позорною, то сам вихвачує, щоб плоть сюди туди розійшлась. А як не може цього зробити, бо це-ж самий розгар, то вона сама викрутнеть ся або що, ну все таки не допусти до того, щоб таки соединяла ся плоть з плотю. А як же незнакомому, то вона так не дасть, а тіко притули. От вона і дівує собі – нема дитини і мало хто зна, що вона така дівчина, що й поділяєть ся. І так проживає аж поки заміж. І тоді як схоче, то одуре чоловіка і людей. То се вже й кончилось її дівування. А є й такі собі дівки, що знає вона цю штуку, що як неодному давай, то не буде дітей. Або в инчої є така совість, що вона не вміє одказувать; як лізе та проси: “дай” – вона і дає без усякої мороки. Тіко таких мало є, що не вміють одказувать, а то більше тих, що думають, що вихитрить та одурить. І так вони собі й ділять ся, то такі а то иначі, і розмишля кожна по своєму, хоч буває, як подруги, то зна одна об другій, а роблять, як знають.

Про пожитє між хлопцями та дівчатами знають у нас дуже мало. Доперва остатніми часами звернено більшу увагу на досвітки і вечерниці: Сумцовъ, Досвѣтки и посидѣлки (Кіевс. Стар. 1886 III.); Маркевичъ, Мѣры противъ вечерницъ и кулачныхъ боевъ

въ Малороссии, Киев. Стар. 1884, N. 9, стр. 177–180; Боржковскій, “Парубоцтво” как особая группа въ малор. сельскомъ обществѣ, *ib.* 1887, N. 8, с. 765–776; Н. Чернишевъ. Къ вопросу о “парубоцтвѣ” какъ особой общест. группѣ, *ib.* 1887, N. 11, с. 491–505.; В. Ястребовъ, Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на югѣ Россіи, *ib.* 1896, LV с. 110–128 і особливо стр. 120 і д., Хв. Вовк, Свадебные обряды въ Болгаріи (Этнограф. Обзор. XXVII. 1895, с. 24 і д.); Дикарев, Програма до збирання відомости про громади і збірки сільської молоді, Матер. до укр. р. етноль. III. с. 1–27). З даних наведених у вичислених студіях, а також і в праці проф. Вовка, *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* (L’*Antropologie* 1892) виходить, що колись були зносини між обома полами о много свобіднійші, на що вже між иньшим вказує і знане місце в Найстаршій літописі. Нині остались з того тільки пережитки (Сумцов, Культур. переживання, стр. 188–9) в формі вечерниць та досвітків і дозволу спати молодим перед шлюбом.

На вечерницях заховують ся у нас переважно морально. Чубинський констатує, що любов остаєть ся плятонічною і обмежує ся тільки до пестошів, цілованя, а що найбільше до спільного спаня (Труды VII, с. 352). До такого самого результату дійшов і Рамм в праці “*Der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven in seinen gegensätzlichen Erscheinungen*” (Globe, том 82³), Ястребов (с. 122) та Кольберг, *Pokucie I.*, 78–79. Одначе в послідних часах почали під впливом міста ширити ся свобіднійші погляди; се бачимо і з наших записів (Дикарев с. 14). Не можу поминути характеристичних заміток Ястребова. “Дуже рідко, – каже він – стрічають ся випадки нарушеня дівочої чести. Впрочім парубки відносять ся в тих випадках в деяких селах не тільки без осудженя, але противно уважають се за спеціальну гарну відзнаку і називають несмілього чи скромного товариша дурним, бабою або нездатним (Трушки, Глодосси і т. д.)” За зведене дівчини виганяють парубка з вечерниць, а крім того уймаєть ся за нею родина і силує його, щоби женив ся або оплатив ся грішми. Одначе коли справа рознесе ся, то хлопці мстять ся на дівчині і роблять їй всілякі пакости. І тут бачимо те саме, що і в наших записях: “Страхъ огласки и позора иногда доводитъ дѣвушку до полного развращения” Зведена дівчина мусить уже слухати свого любка, бо боїть ся, щоб не розповів иньшим; коли-ж розповість і усї сьміють ся з неї, то тоді вона стає розпусною, аби “люди не даром говорили” (с. 122–3).

Упадок народної колись строгої моралі констатує і проф. Сумцов (Очерки н. быта, 26–7 і д.) і признає рацію наріканням

---

³ Видання не вдалось ідентифікувати. – Прим. упоряд.

старих людей, що молоде покоління починає свобіднійше дивитися на подружжя і родинні відносини. Причини того бачить автор в економічному положенню, а особливо в упадку домашнього промислу, чумацтва і пасічництва.

“Джигуни” появляють ся тепер частійше по наших селах: одначе і давнійше їх не хибувало (О. Левицкій, Очерки народной жизни въ Малороссіи, Київ. Стар. 1901, т. 73, с. 176). Гірські околиці доховали до тепер давну свободу пожитя. Гуцули, а подекуди і Бойки, не знають великих церемоній як на самих сходах молодіжи, так і в подружнім житю.

Література про відносини між хлопцями та дівчатами зібрана в студії проф. Вовка. До тепер знаний у нас звичай, що молодий спить з молодою аж до шлюбу. На Україні є він ще в повній силі: в Галичині починає він, головно на долах, чим-раз більше зникати. В літературі приймаєть ся тихо, що його вже цілком нема; одначе се не правда. В поодиноких гірських селах, прим. у Головецьку, дивлять ся усі на нього, як на щось природного (коли люблять ся). І на долах стрічав ся я з ним спорадично, прим. у Ставчанах. Звичай сей стоїть найпевнійше в звязку з пробними ночами і доховав ся до нині у численних народів (про се гл. студії проф. Вовка, Ploss, D. Weib I. с. 491–2, Liebrecht, Zur Volkskunde, с. 378 і д.), прим. у Шотландії і в Чехії. (В нім. зах. Чехії приходить хлопець в ночи до дівчини до комори, звичайно в суботу, A. John, Sitten und Bräutche. 1903, с. 123). Декуди спільне спанє обмежуєть ся тільки до притули (так і в Ставчанськім випадку), але деколи приходить і до близших зносин. (В Чехії “wird der Liebesverkehr geduldet, nicht aber der geschlechtliche Verkehr”. John, стр. 125). Переважно одначе не приходить до важких наслідків (Ф. Николайчикъ, Новыя свадебныя малорусскія пѣсни, Киевс. Стар. 1883, II. с. 370).

Хлопці знають ся більше з замужними жінками, з молодицями. Особливо подибуємо се в горах, де чоловіки нераз цілими місяцями не бувають дома, пересиджуючи на заробітках у лісі. З дівчатами заходять ся мало, щоб не робити сорому дівчині і щоб самому мати спокій. (Запорожское цѣломудріе в Записки о Южной Руси. I. 1856, 113). Взагалі прикладають у нас іще й тепер велику вагу до захованя дівочої чистоти. (Пор. у полудн. Славян – Krauss, Sitte, с. 197 і д.).

32. Хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї

У празник посходились молоді люде гулять. Zobравсь чималенький гурт; балакають то про се, то про те, а це підходе молодий чоловік, він недавно оженивсь. Як дійшло до того, шо розказує

кожний як він гуляв, то цей каже: “Ось підождіть, я вам розкажу, як я був парубком та гуляв із товаришами. Так прямо шо хитро гуляли; ще тіко шо півкварти покупили, так і тоді й дівчат обдурювали й парубків старших од нас. А то вже, як стали більшими, то вже ми настоящі парубки, то ми правда у двох зразу все одпаювали. А то найшлись іще таких два хлопці, шо в одну дудку грали. От ми й придумали, шо з того, шо ми будем гулять так як і всі парубки; давай як небудь инакше. Та й видумали. Як ото понаровить ся дівчина і бачила таки вона, шо можна буде поживлять ся, то ми й радимось, як би його зробить, шоби було вигодно для нас. От ми настроїм такого хлопця, шоб вона підлюбляла, – бо ми, правда, усі зобрались такі, шо як схочем, то буде по нашому – підмовим їй такого, шо вона хоче з ним ночувать, а знаєм, шо він її брать не буде за жінку, а так тіко, то цеж до такої, шо ще вона не зна як ночувать. Піде він з нею ночувать, розкаже, як обнимать і тоді учить, як притули давать. Звісно, як дівчина з роду не ночувала, або хоч і ночувала, то з таким, шо їй не дуже хотілось та й він не вміє гаразд, то цей уже скаже, шо той не зна, ти слухай мене, то ти будеш перва дівка в слободі. Ти знаєш, шо я як скажу, то тобі лучшої правди ніхто не розкаже; прямо ото не слухай нікого, а мене. Ти ще нікому притули не давала? Каже: “Ні ще” Ну так от я тебе вивчу, шоб тебе, буває, хто не обдурив. От і почина з нею загравать. Ну як він каже, шо я тебе вивчу, то вона й не одгонить ся. Він її вчить; каже, тиж слухай мене, шо я тобі буду казать. Я тобі брехать не буду. Оце дивись, я закотив пелену, от тепер треба горізнак лежать, ноги розсунуть, шоб мої коліна помістились між твоїми ногами. От я покажу. Ну й показує. Видно вже, як учить. Вона каже, шо я так не хочу і там ворущить ся, хоче перекинутись. То він каже та ти тіко оце мене не послухаєш, то ти пропаща на віки. От вона тоді хоч і з одговоркою, а все таки уступає його воли і дума, шо це він її іменно вчить на добре, бо хто його зна, як тії притули давать, може воно й так. От цей раз він добре її з’умів обдурить. На другий раз упять цей іде і довго ходе, аж поки вже настоящо її осідлає, шо вона йому чисто оддасть ся. Хоч вона коли й заспорить ся з ним, як уже ночує, як притули а як настоящо, та стане сперечать ся, то він каже, шо я розкажу усім людім і хлопцям, як із тобою жив. І то як попадеть ся, то нема дитини, тіко він полаєть ся з нею і перестане до неї ходити. А тут іде другий із тих же. І вона баче, шо той уже покинув, іде з цим, а цей одну ніч переночував, іде другий, такоже само, потім упять той – і всі на один шталт притулу роблять. І вона й не перечить ся, дума, так й справді це притула. І так ми гуртом ходили, ходили. Та вже як порозрізнялись, то став один ходить до неї та шось довго

походив, та вона дитину достала. Коли-ж така була собі, що зразу не зайшло на дитину, а нам на руку ковінька.

33. Як люде перехитряють Бога (на щот дітей)

У нашім селі проявилась новина: багато з'являється жінок, у котрих дітей нема. А чого їх нема, спрос такий: не вже вони всі коминиці? І так їх багато, шо трудно вірить, і на перекір є справжні докази, чого в їх дітей нема. Поки було розкішніш живуть, то люде за дітей не думали і їх самих діти не тревожили, бо вони добре знали, шо є в їх хліб і до хліба, хвати їм самим й для дітей, поки малі, а як виростуть, то вони й сами для себе найдуть хліб. Тепер же не так стали люде дивитця на цей "предмет" Молоде покоління приглядається до свого життя і бачить, шо все воно проходить ні в чому инакше, як в недостатках. Обдумали вони й дитячу житку і бачать, шо самим добре, а дітїм прийдецца ще краще. У цю саму пору розборки такого життя перед очима народа розкривається картина життя людей безсімейних. Живуть, на приклад, чоловік і жінка. Нема у їх дітей, через кого-б там не було, через його, чи через неї. Обоє здорові, способні до роботи, обоє працюють, живуть довольно не більше, як на півтори десятині в те время, як чоловік сімейний живе на трех десятинах, або на пяти і тіко шо хватаєть хліба од нового до нового, а ще опріч своєї рідної землі побивається безугавно, як би шо небудь придбать і то тіко, шо проживе. А якже той повинен мудрувать, котрому приходиться жить всего тіко на одній півдесятині? От він і вигадує собі, шоб самому не мучитця на цім сьвітї і діти шоб не терпіли ще більшої муки, як він. І от через такі перечки багато таких з'являється, шо положили собі виплодить не більше, як парку, або троє дітей, не більше як для втіхи і обезпечення на щот старости. Спрос: а як парка цих дітей возьмуть тай умруть, шо тоді робить? Для цего є средство: для цего, шоб не оставить себе бездітними, вони грають у "висмика" На приклад, в саму хвилину райської сладости, за котру по народному "мнінїю" Адам лишив ся раю, то саме тоді жінка як то скрутне, шоб не зійшлась плоть з плотю і не причепилась дитина: і таким робом перехитряють Бога. А то, поки не знали цего средства, то не успіє чоловік до жінки з матнею, а Бог уже й з душею.

І тепер більш менш народ упевнив ся в тому, шо як би Бог людім давав дітей, то люде не знайшли-б средства, шоб не було дітей. А просто тут нема нічого такого, шоб Бог мішав ся до цего, а все воно робитця од природи, подібно скотині і всяким звірюкам. Так уроблять собі парку дітей і втішаютьця ними. Як же, бува, ці

помруть, то вони зараз захожуютьця і роблять собі другі, значить, чоловік зробив ся майстром, а жінка робочою снадезою. Так собі й проживають обоє довольні своїм життям.

А як люде вигадали для себе такі средства, то я догадуюсь, і воно так і є, шо це хтось рішив ся із жінок быть заміжною і робить так, як дівки. Бо в мужистві це штука не хитра, а пошти вона обикновенна. На приклад: Дівка хоче начувать із парубком. Парубок її мордує на сей щот і їй може й самій скортить, як сотана під боком лежить. От вона дає зразу притули, як яка, а инча, то зразу на всі заставки, як парубок з'уміє обмошенничать. То шож, котра вже розумна і подума, шо це-ж як я дістану дитину, то буде лад поганий, тож вона й схитрує, як бачить і чувствує, от-от уже парубок іздасть, так вона і поверне гузно на бік, щоб воно обійшло ся як раз так, шо-б ні йому не було пакости, ні їй, і таким робом викручетця, щоб не причепила ся дитина, а сами остаютця довольні обоє: парубкові є потіха і дівці не страшно. От із цього самого видно, шо дівка, котра так робила дівуючи, стала жінкою, стала жить із чоловіком, як дівкою, а вже в полноті естевенно, бо вона вже не боїтця, як буде в неї дитина, для неї вже позору не буде ніякого, хоч буде й дитина. Так именно, привела она одну дитину, ого! вже не так стало, як скоро побрались. Уже не дає спать не тіко жінці, але й чоловікові; не дуже то спати, як дитина кричить. Це трохи підтішили, то вже не спочивають. Зараз і друге є. Стало двоє, стало й гірш. Дві скрипки краще грають. Так і це їй матері його кобила бісів. Це діло погане. Радятця вони з чоловіком, щоб його зробить, щоб дітей не було, а вони-ж і самі це знають. Так вони давай і собі так робить; як дівкам можна, то значить і нам можна. Порадились собі і зробили так, як хотіли. Потім дізнались і другі; як побачили, шо в її дітей нема, а як таки живуть, давай і собі так робить. Потім розійшлось скрізь поміж людьми. То балакали секретно, а дальше білше. Як дужче вже всилилось, стали балакать открыто і тепер мало хто не зна такої штуки. І роблять його не всі ті, шо знають, а тіко деякі, а то ще боятця гріха. І так мужики сміютця самі між собою, кажучи: тепер і Бог нічого не вдіє на щот дітей. Мужики перехитрили Бога.

34. І попи не хотять мати дітій

Та й по попівстві се помітно, не тіко в мужистві. Та не тіко в нашій слободі, а й по других погляньте. У дяків – щось з четвірко привели, – обоє здорові, – а ось год скіко вже, та й не має білш, – а щеж які молоді. А в попаді – мертві все чоґось стали викидать ся. А от N-ий піп (чужої слободи) та одно привів, а оце через десять аж чи шо літ друге – та й усі. А в N. – одно, тай до дохторів зараз

стала їздить попада, щоб не було білш. У N-ві теж молоді й кума ще з нашим – теж двійко привели і годі. А вже жінки, щоб не довідалися... Не дурно вони поговорюють, не дурно ото свикруха сіпала попадю за коси і кричала: “Душогубка ти!”

Або ще й то: чи можна, щоб у панів таки по трошки дітей було? Вжеж вони щось та роблять на се.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 765–776.

Верхратський І. Соматологія коротко зібрана. – Львів: Накладом НТШ, 1897. – 360 с.

Волков Ф. Свадебные обряды в Болгарии // Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. XXVII. – № 4. – С. 1–56.

Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 215–337. Вперше надруковано: Volkov Théodores Rites et usages nuptiaux en Ukraine / Théodore Volkov // L'Anthropologie. – Т. II. – Paris, 1891. – Р. 160–184, 408–437, 537–587; Т. III. – Paris, 1892. – Р. 541–588.

Гнатюк В. Чому у жінок довге волосся? (Запис у Григорові, Бучацького повіту від Осипа Жабського, 1890 р.) // Жите і слово. – 1895. – Т. III, кн. 3. – С. 373.

Гринченко Б. Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1900. – 488 с. – Прилож. к № 12 «Земского сборника Черниговской губернии», 1900.

Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 1–27.

Колесса Ф. Людові вірування в с. Ходовичах Стрийського повіту // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 76–98.

Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб: Тип. А. Якобсона, 1856. – Т. 1. – 322 с.

Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 1–36; № 2. – С. 180–216; № 3. – С. 368–395; № 5. – С. 149–182; № 7–8. – С. 159–209; № 9. – С. 401–430; № 10. – С. 45–76; № 11. – С. 233–255; № 12. – С. 424–471.

Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 177–180.

Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни в общем ходе свадебного действия // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 366–400.

Потебня А. О мифическом значении некоторых поверий и обрядов // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских

при московском Университете. – М.: Университетская типография, 1865. – Вып. II. – 310 с.

Соколов М. О кровопущаніи з рукописи ст. Живая Старина. – 1890. – Вып. IV – С. 314–315 (ідентифікація умовна за браком бібліографічної інформації в оригіналі).

Сумцов Н. Досветки и посиделки // Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 421–444.

Сумцов Н. Культурные переживания : Исследования о южно-русском фольклоре с привлечением фольклорного материала всех славянских, а также арийских народов. – К., 1890. – 408 с.

Сумцов Н. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) Приложение к протоколу заседания Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда 13 июня 1902 г. – Х. : Типолитограф. «Печатное дело» кн. К. Н. Гагарина, 1902. – 57 с. (Окр. відб. «Сборник Харьковского историко-филологического общества». – 1902. – Т. 13).

Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218.

Халанский М. Народные говоры Курской губернии. (Заметки и материалы по диалектологии и народной поэзии Курской губернии). – СПб., 1904. – 382 с.

Чернышев Н. К вопросу о «парубоцтве» как особой общественной группе // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 491–505.

Чубинский П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. географ. о-вом. Юго-западный отдел [у VII т.]. – СПб., 1877. – Т. VII. – 614 с.

Шухевич В. Гуцульщина : [У 5 ч.] // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів: Накладом НТШ, 1902. – Ч. 3. – Т. 5 – 257 с.

Яковлев Г. Пословицы, поговорки, крылатые слова, приметы и поверья, собранные в слободе Сагунах, Острогжского уезда // Живая старина. – 1905. – Вып. 1–2. – С. 141–180.

Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. – 1896. – № 10. – С. 110–128.

Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийская края, собранные в Елисаветском и Александровском уезде Херсонской губернии. – Одеса, 1894. – 202 с.

Alois, John. Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen. Mit einer Karte des nordgauischen Gebietes in Böhmen / von John Alois. – Prag : J. G. Calve'sche K. K. Univ.-Buchhandl. – 1905. – 458 S. (Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde, Bd. 6).

Bartoš, František. Naše děti Jejich život v rodině, mezi sebou a v obci, jejich poesii, zábavy, hry i práce společně popisuje... / František Bartoš, Aleš Mikoláš. – Praha : J. Otto, 1898. – 281 s.

Bloch, Iwan. Der Marquis de Sade und seine Zeit Ein Beitrag zur Kultur-und Sittengeschichte des 18. Jahrhunderts. Mit besonderer Beziehung auf die Lehre von der Psychopathia sexualis / Iwan Bloch; von Dr. Eugen Dühren [pseud.]. 4. Aufl. – Berlin H. Barsdorf, 1906. – 538 S. (Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens, Bd. 1).

Ellis, Havelock. Mann und Weib Anthropologische und psychologische Untersuchung der sekundären Geschlechtsunterschiede / von Havelock Ellis. Autorisierte deutsche Ausgabe von Hans Kurella. – Leipzig, Wigand's Verlag, 1895. – 408 S. (Bibliothek für Socialwissenschaft ; Bd. 3)

Federowski, Michal. Lud białoruski na Rusi Litewskiej materialy do etnografii słowiańskiej, zgromadzone w latach 1877–1905. 8 Vol. / Michal Federowski. – Kraków : Wydawn. Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1897–1981.

Fossel, Victor. Volksmedizin und medicinischer Aberglaube in Steiermark: Ein Beitr. zur Landeskunde / Victor Fossel. – 2., unveränd. Aufl., Graz : Leuschner & Lubensky, 1886. – 172 S.

Giesler, Georg. Rathgeber für Liebende, Ehemänner und Solche, die es werden wollen die rationale Behandlung des Geschlechtstriebes und die Mittel zur Verhütung der Befruchtung / Georg Giesler. – [Berlin, Electriche Buchdruckerei], [1894]. – 38 S.

Günther, Reinhold. Kulturgeschichte der Liebe ein Versuch / Reinhold Günther. – Berlin : C. Duncker, 1899. – 419 S.

Hagen, Albert. Die sexuelle Oosphresiology : die Beziehungen des Geruchsinnes und Gerüche zur menschlichen Geschlechtsthätigkeit / Albert Hagen. – [Berlin-] Charlottenburg Barsdorf, 1901. – 290 S. (Ergänzungsband der Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens).

Kāmasūtram des Vātsyāna die indische Ars amatoria nebst dem vollständigen Kommentare <Jayamaṅgalā> des Yaśodhara / aus dem Sanskrit übersetzt und herausgegeben von Richard Schmidt. – Berlin: H. Barsdorf, 1912. – 500 S.

Knoop, Otto. Volkssagen, Erzählungen, Aberglauben, Gebräuche und Märchen aus dem östlichen Hinterpommern / Otto Knoop. – Posen : Jolowitz, 1885. – 240 S.

Kolberg, Oskar. Pokucie: obraz etnograficzny / Skreślił Oskar Kolberg. – Kraków Drukarnia Uniw. Jagiellońskiego, 1882–1889. Erschienen 1 – 4.

Krafft-Ebing, Richard von. Psychopathia sexualis: mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung: eine klinisch-forensische Studie / von Richard Krafft-Ebing. – 6., verm. und theilw. umgearb. Aufl., Stuttgart Ferdinand Enke, 1891. – 328 S.

Krauss, Friedrich S. Anthropophyteia: Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral / von Friedrich S. Krauss. – Leipzig Ethnolog. Verl., 1904–1913.

Krauss, Friedrich S. Sitte und Brauch der Südslaven Nach heimischen gedruckten und ungedruckten Quellen / von Friedrich S. Krauss. – Wien Hölder, 1885. – 681 S.

Laurent, Emil. Okkultismus und Liebe Studien zur Geschichte der sexuellen Verwirrungen / von Emil Laurent und Paul Nagour. Autorisierte deutsche Ausgabe von G. H. Berndt. – Berlin H. Barsdorf, 1903. – 360 S. (Neue Studien zur Geschichte des menschlichen Geschlechtslebens, Bd. 5)

Laurent, Emil. Sexuelle Verirrungen: Sadismus und Masochismus / Emil Laurent. Autorisierte deutsche Ausgabe von Dolorosa [Ps. für Marie Eichhorn]. – Berlin H. Barsdorf, 1904. – 271 S.

Liebrecht, Felix. Zur Volkskunde Alte und neue Aufsätze / von Felix Liebrecht. – Heilbronn: Henninger, 1879. – 522 S.

Lilientalowa R. Wierzenia, przesady i praktyki ludu zydzowskiego / Felix Liebrecht // Wisla. – Warszawa, 1905. – T. 19. – S. 148–176.

Müller, Josef. Das sexuelle Leben der Naturvölker / von Josef Müller. – [2., stark verm. Aufl.], Augsburg Lampart & Co., [1901]. – 73 S.

Ploss, Heinrich. Das Weib in der Natur- und Völkerkunde: anthropologische Studien / Heinrich Ploss. – Leipzig : Grieben, 1885. – Bd. 1. – 480 S.; Bd. 2. – 598 S. (Anthropologische Studien. Bd. 1, Bd. 2)

Robinson J. Das Kind im Glaube und Brauch der Völker / J. Robinson, J. Kopecky, C. Schumann // Urquell. Eine Monatsschrift für Volkskunde. – Leiden; Hamburg, Norden, 1896; 1897–1898 (ідентифікація умовна за браком бібліографічної інформації в оригіналі).

Rosenbaum, Julius. Geschichte der Lustseuche im Altertume: nebst ausführlichen Untersuchungen über den Venus- und Phalluskultus, Bordelle, nusos thēleia der Skythen, Paederastie und andere geschlechtliche Ausschweifungen der Alten als Beitrag zur richtigen Erklärung ihrer Schriften / von Julius Rosenbaum. – 7., rev. und mit einem Anh. verm. Aufl., Leipzig, 1904. – 435 S.

Schmidt, Richard. Beiträge zur indischen Erotik. Das Liebesleben des Sanskritvolkes / von Richard Schmidt. – Leipzig, Lotus-Verlag, 1902. – 976 S.

Stern-Szana, Bernhard. Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei mit Berücksichtigung der moslemischen Nachbarländer und der ehemaligen Vasallenstaaten / Bernhard Stern-Szana. – Berlin H. Barsdorf, 1903. – Bd. 1. (1.-3. Teil). – 437 S.; Bd. 2. (4.-6. Teil). – 417 S.

Świętek, Jan. Lud nadrabski (od Gdowa po Bochnię). Obraz etnograficzny / Jan Świętek. – Krakowie Nakładem Akademii umięjetno'sci, 1893. – 728 s.

Talko-Hryniewicz, Julian. Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi Południowej / Julian Talko-Hryniewicz. – Kraków Nakł. Akademii Umięjetności, Skł.gł. w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. – 461 s.

Temesváry, Rudolf. Volksbräuche und Aberglauben in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn ethnographische Studien / von Rudolf Temesváry. – Leipzig Grieben, 1900. – 146 S.